

מקבץ הלכות בדיני חולה נפש וחסר הדעת ביום הכיפורים

מתוך ספר משפטי הנפש מהדורה שניה חלק א

מאת הרב יגאל אלון ס"ט

סימן תריח

הקדמה

סימן זה עוסק בדינו של חולה ביום הכיפורים, יצוין, ויודגש, שבשאלות הלכתיות רבות נדרשת חו"ד רפואית¹ הנותנת לרב ו/או המו"ץ את הכלים כדי להשיב על השאלה הבאה לפניו, ואם זה בשאלות בנושאים קלים יחסית שאין עליהם חיוב כרת, ק"ו בנושא חמור כאכילה ביוה"כ שעל הרב לתת תשובה ברורה לשואל הבא לפניו, וכאן הרב נזקק לחו"ד רפואית מקצועית בכדי שיוכל לפסוק האם חולה זה פטור מהצום לגמרי, או שמא יש לחולה לאכול ולשתות לשיעורין. ומה הדין באדם מבוגר מאוד שהגוף אומנם תשוש מחמת זיקנה ובנוסף לאותו אדם אין לו דעה צלולה ברמה כזו או אחרת כמו זקנים חולי אלצהיימר שמטופלים ע"י עובד זר שגופם נחלש מחמת זיקנה אבל מבחינה רפואית לכאורה אין מניעה שיצומו, והבעיה היא שישנם רופאים דתיים שבחו"ד לבני המשפחה הם אומרים להם "שהזקנים הללו פטורים ממצות ומותר להאכילם ביוה"כ הגם שמבחינה רפואית הם יכולים לצום", ואותם בני משפחה סומכים על הרופאים ומאכילים ומשקים אותם כרגיל. ראשית הם עושים עוול גדול לאותם זקנים, שכן, יתכן שיהודי זקן זה היה שומר תו"מ שכל ימיו והיה נזהר בקלה כבחמורה והאכילה במקרה הזה היא לא הכרחית לרפואתו ורק מפני שאותם רופאים חושבים שבגלל שאין לו דעת הוא פטור מכל המצוות זה עוול כלפיו. האמנם חולה באלצהיימר ברמה קשה שאינו יודע כלום ולא מגיב לטוב, אם הוא מעצמו יעבור על איסור הוא לא יענש מהטעם שאונס רחמנא פטריה, אבל מניין ההיתר הזה שלנו יהיה מותר להאכילו בידיים ביוה"כ, יעויין להלן שנראה באיזה אופן כן נאפשר לו לאכול.

בסימן זה נדון במספר אנשים שפטורים מהצום לגמרי או שצריכים לאכול לשיעורין.

¹ יעויין ספר אורות המשפט (אוינסקי, ירושלים תשע"ב, עמוד פא) במאמרו 'תוקפה ההלכתי של חו"ד רפואית'

- א. אישה שהיה לה דיכאון לידה בעבר, ואומרים הרופאים שאם היא תתענה ביום כיפור היא תחזור לשטותה אין לה להתענות כלל.²
- ב. אדם החולה באפילפסיה שאם הוא יפסיק לשתות את התרופות המאזנות של האפילפסיה הוא עלול לקבל התקף אפילפטי - חייב להמשיך את שתיית התרופות אף ביום"כ.³ ולגבי האכילה מותר לו לאכול ולשתות ביום"כ לשיעורין, ועיין בהערה.⁴
- ג. חולה אפילפסיה שהרופא ציוה עליו לערב אבקה מסוימת בחצי כוס מים צלולים, ותיכף לאחר מכן לשתות חצי כוס מים צלולים, וכך ישתה ג' פעמים ביום למשך ששה חודשים בלא שום הפסק, מותר לו להמשיך לשתות בצורה זו גם ביום"כ.⁵

² כתב באגרות משה (פינשטיין, חלק א' אהע"ז סוסי"ה) וז"ל: "ובדבר אם הרופאים אומרים שאם תתענה תחזור לשטותה אם רשאה לאכול ביום"כ, פשוט שמותרת משום דשטות הוא סכנה, ואף שהמחלה עצמה לא תמיתנה אבל כיון שמצד המחלה אפשר שתמית עצמה ואת אחרים הוא ג"כ פיקוח נפש. עכ"ל.

³ כן העלה בשו"ת הרי בשמים (הורוויץ, לבוב תרמ"ג, ח"ב סי' קצב) באדם חולה אפילפסיה שנזקק לטיפול תרופתי שלוש פעמים ביום ואסור לו להפסיק את התרופה אפי' פעם אחת, והנה הגיע יום"כ האם מותר לו לשתות את התרופה הזו גם ביום כיפור? והעלה הרב שמותר לו. עיי"ש.

⁴ והנה בספר דעת תורה (שבדרון, ירושלים תשכ"ב, או"ח סי' תרי"ח סוף סעיף א בהערה) כתב וז"ל: "ועמש"ל סי' שכח בדין חולה הנכפה דהוי חולה שיש בו סכנה, ובפירוש המשניות להרמב"ם בהא דמי שאוחזו בולמוס וכו' כתב שהוא מעניין חולי הנכפה, ונראה מזה דכל זמן שלא אחזו החולי צריך להתענות, אבל יש להתבונן למעין ומ"מ מי שיש לו זמן קבוע תמיד יש לומר דשלא בזמנו צריך להתענות". עכ"ל. וכתב בספר שבת שבתון (זילברשטיין, בני ברק תשנ"ז, סי' יז בהערה עמוד פד) בשם חמיו הגרי"ש אלישיב זצ"ל שמכיון שהמהרש"ם נשאר בספק יש להתבונן שפיר בדבריו ויתכן שיאכל כמה פעמים ביום"כ פחות מכשיעור. ולמעשה ראיתי שכ"כ בשו"ת חבלים בנעימים (גרויבט, ווארשא תר"ע, או"ח סי' לב אות ג') וכ"כ בשו"ת דברים אחדים (קלאצקין, ירושלים תרפ"ט, סי' פו) שחולה כזה יאכל לשיעורין.

והוסיף הרב זילברשטיין (שם) שהוא שאל מה דעתם של רופאי ישראל העוסקים בחולי אפילפסיה: רוב הרופאים השיבו שאין קשר בין הצום לבין התפתחות התקף אפילפטי, היות ומחלה זו מוסברת היום על רקע של הפרעה חשמלית במוח ואין לצום השפעה על התפרצות ההתקף. אבל חלק מהניירולוגים המומחים הסוברים שחולה הנמצא במצב של דחק וחרדה בזמן הצום או זמן זה מועד יותר לפתח התקף, ולכן לדעת רופאים אלו טוב ינהג החולה שנמצא בהתקפת חרדה אם הוא יאכל מעט במשך יום"כ מספר פעמים ביום, והוסיף עוד הרב זילברשטיין בשם רופא מסויים שישנם גם קבוצת נשים בהריון שסובלות מהתקפי אפילפסיה בהריון, הם חייבות לאכול או לשתות כי הצום עלול לגרום אותם להתקף, וכן כתב בספר שבת שבתון (זילברשטיין, בני ברק תשנ"ז, סעיף יז שאלה 2ג) ובכל מצב יש לשאול רב לאחר התייעצות עם רופא. ויעויין עוד בפסקי תשובות (רבינוביץ, ירושלים תשפ"א, סי' תריח סוף אות ד).

⁵ כ"כ בקונטרס התשובות (ינובסקי, פיעטרקוב תרע"ג, סי' יח). וכן כתב בספר שבת שבתון (זילברשטיין, בני ברק תשנ"ז, סעיף יז שאלה 1ג)

ד. הסובל מדיכאון קשה והרופא אמר שצום עלול להכביד על מצבו עדיף לתת לו כדור שינה שיישן כל יום⁶, וכך ימנע ממנו האוכל⁶, ואם אין לו אפשרות לשתות כדור שינה אז נותנים לו לאכול פחות מכשיעור.⁷

ה. מי שהיה חסר דעת (=שוטה) והולך ומתרפא, והצום עלול להזיק לו ולהחזירו למחלתו, אין לו להתענות כלל,⁸ אבל אם זה ספק יזיק לו יתנו לו אוכל לשיעורין.⁹

⁶ והנה ראיתי בספר שבת שבתון (זילברשטיין, בני ברק תשנ"ז, בסוף סי' ל בהערה) שהביא שאלה מה הדין באדם הסובל מדיכאון חמור והרופא קבע שאם יצום יגרם לו החמרה במצבו האם ראוי לתת לו כדור שינה שיישן כל המעט לעת וכך נימנע ממנו לאכול ביום⁶ כ אך בזה הוא יאבד מצוות וידוי ותפלה וק"ש, והשיב עפ"י דברי הראב"ד שהביאו הר"ן במסכת יומא לגבי השאלה מה עדיף בשבת לחולה האם להאכילו נבילה או לשחוט עוברו עוף וע"י זה לעבור על איסור סקילה, והשיב הראב"ד שעדיף לשחוט ולא להאכילו נבילה, וטעמו ואני מצטט "זה החולה איזה איסור עומד לפניו ומעכבו, ודאי איסור שבת, לא איסור נבילה, תדע שאילו לא היה שבת לא היינו מבקשים לו נבילה אלא שחטה, וכיון שכן האיסור העומד עליו ומעכבו הוא ששבת היתר גמור לא איסור אחר, ולפיכך אין מתירין לו איסור נבילה" עכ"ל. ועפ"י אומר הרב הנ"ל שרק איסור יום⁶ עומד לפני חולה זה מלאכול שהרי אם לא היה יום⁶ לא היינו מבטלים ממנו מצות קריאת שמע ותפילה ולא היינו נותנים לו כדור שינה וא"כ איסור יום⁶ נדחה מפניו ואוכל. האמנם הר"ן שם דחה את דברי הראב"ד וכתב ותמהני שם כן מצא תרנגולת נחורה נאכילה אותו ולא נשחוט לו שכשם שאתה אומר שאיסור שבת מעכבו מלשחוט כך איסור נבילה מעכבו מלאכול נבילה זו.

זאת ועוד, הרב זילברשטיין הביא את דברי חמיו מרן הגרי"ש אלישיב זצ"ל שעדיף שיקבל כדור שינה ולא יצטרך לעבור על איסור אכילה ביום⁶ כ.

⁷ כ"כ בספר שבת שבתון (זילברשטיין, בני ברק תשנ"ז, סי' טז בהערה עמוד עט) שמחלת הדיכאון הקשה עלולה להביא לידי פיקו"נ ודינו כחולה שיש בו סכנה ויאכל פחות מכשיעור המובא בשו"ע (סי' תריב, א). ויעויין בפסקי תשובות (רבינוביץ, ירושלים תשפ"א, סי' תריח סוף אות ד בהערה 36)

⁸ כ"כ המג"א (סי' תקנ"ד ס"ק ח) בשם המהרי"ל, וכ"כ בשו"ת מים חיים (רפפורט, זיטאמיר תרי"ז, או"ח סי' טז תשובה מבין המחבר) וכן כתב בשו"ת חבלים בנעימים (גרויבט, לודז' תרצ"ד, ח"ד סי' יג) דמותר לו לאכול ביום הכיפורים, כי שוטה הוא חולי של סכנה בין לעצמו בין שיכול להזיק אחרים והוא חזר על תשובתו זו גם בקובץ הפרדס (שנה ד [תר"ץ-תרצ"א] חלק ד חוברת ז סי' נה) וכ"כ בשו"ת בן עוזיאל הנמצא בספר דברי עוזיאל (מייזליש, ניו יורק תשמ"ה, סי' יג) וכ"כ בספר חשו"ק חמד (זילברשטיין על מסכת יומא עה): ויעויין עוד במאמרו של הרב זילברשטיין בספר עמק הלכה (ירושלים תשמ"ו, עמוד 210) שהאריך והרחיב בנושא זה. ויעויין עוד בספר שמירת שבת כהלכתה (נייבירט, סי' לט סעיף ז ובהערה כה)

ובקובץ אור המזרח (יו"ל ע"י המחלקה לחינוך בגולה הסתדרות הציונית, כרך לח, חוברת קלח-ט עמוד 215 במאמרו של הרב צבי שכטר אות ה). ראיתי דבר מעניין שם הוא מרחיק לכת בעניין להאכיל שוטה, ומביא את דברי רש"י תענית (כב: ד"ה מפני רוח רעה) ששיגעון דינו כסכנת נפשות רק כשקיימת אפשרות שיטבע בנהר או יפול וימות, ובשם מורו ורבו הגרי"ד סולובייצ'יק שאמר בשם זקנו בגר"ח סולובייצ'יק דאפי' שאין חשש שכזה, להציל משגעון גרידא דינו כסכנת נפשות, ואף דקיי"ל בשו"ע דעל סכנת אבר אין מחללין שבת במלאכות דאורייתא, שאני חשש שגעון שדינו כסכנת כל הגוף. והוא חזר על דבריו אלו בספר נפש הרב (שכטר, ירושלים תשנ"ט, ענייני יום הכיפורים אות כד עמוד רטז).

⁹ כ"כ בשו"ת דברי עוזיאל (מייזליש, ניו יורק תשמ"ה, סי' יג).

ו. שוטה גמור בשכלו, ועפ"י חו"ד של הרופאים הוא בריא בגופו ואין שום חשש שאם יצום ביום כיפור ינזק, סדר האכלתו הוא כדלהלן:

(א) אם הצום יזיק לו מבחינה גופנית ודאי מותר לו להאכילו בידיים.

(ב) אם הצום אינו מזיק לו מבחינה רפואית, מכיון ששוטה פטור מכל המצוות, לכתחילה אין לתת לו אוכל בצורה ישירה¹⁰ אלא צריך לדאוג לכך מערב יוה"כ שימצא את מאכלו בעצמו.¹¹ ואם הוא לוקח מעצמו אין להפרישו.

¹⁰ ויעויין בפסקי תשובות (רבינוביץ, ירושלים תשנ"ז, סי' תריח אות ד הערה 20) שאסר להאכילם בידיים והביא שכ"כ בשו"ת קניין תורה בהלכה (הורוויץ, ירושלים תשמ"ח, ח"ה סי' נט), וכ"כ בשו"ת שרגא המאיר (שנעעבאלג, ירושלים תשס"א, ח"ה סי' כב) עפ"י הפמ"ג (בפתיחה הכוללת ח"ב אות א) שחש"ו בני מצוה נינהו ופקחים מזהירים עליהם ואסור להאכילם בידיים דבר איסור. וכן בשו"ת חת"ס (סופר, ניו יורק תשי"ח, או"ח סי' פג) שאף לשוטה אסור לספות איסור בידיים ואכילה ביוה"כ לאו הבא מכלל עשה הוא, ואם כי יש לחלק בין מאכל האסור באכילה לאכילה בזמן איסור, מ"מ מבואר במג"א (סי' תרט"ז סק"ב) שלהאכיל בידיים ביוה"כ הרי הוא כמאכיל נבלות וטריפות.

ויעויין עוד במועדים וזמנים (שטרנבוך, ירושלים תשכ"ט, ח"א סי' ס. ובחלק ו סי' כא) שם שמסתפק בחולה שיש בו סכנה מה הכללים בזה, שם הוא מביא ג' כללים: א) אם הוא חולה במחלה מסוכנת וחלש, והרופא טוען שגם יום חול באכילה כדרכו יתחזק, ומזה יהיה לו סיכויים טפי להתגבר על מחלתו המסוכנת, בזה אוכל כדרכו בחול לכ"ע, שאכילתו היא רפואתו וכה"ג אם מחמיר הוא טעה בדבר מצוה ולא עשה מצוה שלא נוכל לומר שלוחי מצוה אינם ניזוקים שמצותו היום לכו"ע אכילה ולא עינוי. ב) אם אין האכילה חלק מרפואתו, דהיינו שאין הוא חלש רק יש לו מחלה מסוכנת וראוי לחוש שבמניעת האכילה הוא יסתכן, וא"כ אף שבעלמא אינו חלש אבל כשמתענה הוא מסתכן ולא תמיד יחזור לקדמותו, בזה אף שאין האכילה רפואתו רק מונעת ממנו שלא יבוא למצב מסוכן דעת הגאון רבי חיים מבריסק זצ"ל הלכה למעשה דמאחר שיש לו מחלה מסוכנת וכדומה והאכילה זה צורך היום אין צריך אומד, דקיימא לן כהמ"מ ואין מקום להחמיר בזה לדעתו, וכן נהג להורות אחריו בנו ה"ה מרן הגרי"ז זצ"ל. וכוונתם נראה דמאחר שלהמ"מ הכל בכלל היתר פיקוח נפש, ומתי שיש ספק יש בזה פלוגתא אי יש בזה היתר פיקוח נפש או לא וקיימא לן שדין תורה להקל וע"כ אין להחמיר בזה לדעתם. אבל יש הרבה בעלי הוראה שמורין שיש לשאול את הרופא, ואם הוא אומר שאין שום חשש סכנה באכילה בזמן של פחות מכדי אכילת פרס אזי אזלינן בתריה. ג) במעוברת ו/או לאחר ג' ימים ללידה במקום שאין לה מחלה מסוכנת רק מרגישה שהצום קשה לה ולא תוכל להתענות, משתדלין לכתחילה להאכילה פחות מכשיעור דוקא. ומכאן יש לנו ללמוד על דינו של השוטה ו/או דינו של זקן שלוקה באלצהיימר חמור שהרופא אוסר עליהם לאכול.

וראיתי מאמר מעניין מאת הגאון הרב יוסף ליברמן בקובץ בית אהרן וישראל (שנה כז גליון א תשרי – חשוון תשעב עמוד צז) בעניין 'אכילת זקנים ותשושים ביום כיפור' שם הוא מביא כללים לחולה אלצהיימר, והעלה שמכיון שמחלה זו יש בה קשת רחבה של דרגות אז הדין משתנה בהתאם למקרה, דהיינו: א) יש שנחלשו ואינם מדברים, אבל לפעמים הם בעירנות ומדברים מעט לעניין, - דינם כעיתים שוטה ועיתים שפוי, ובזמן שם שפויים הרי הם ככל אדם. ב) יש שלקו בזיכרון שנחלש, ויש בזה כמה מצבים כגון שהוא אמר משהו לפני רגע ושכח וחוזר על דבריו וכדו', והם בריאים בגופם אז זיכרונם לקה - אלו חייבים בכל התורה ואסור להכשילם אפי' באיסור דרבנן, שכן, שכחה זה לא שיגעון אלא חולי, ולעניין הלכות עדות הוא פסול. ג) ויש שהם מנותקים לגמרי, ואם יפתחו להם את הדלת הם יצאו ולא ידעו איך לחזור, ולא מבינים דברים הסותרים זה את זה וכדו', - אם הוא אכל איסור הוא לא ייענש, אבל אסור לי להאכילו בידיים ביוה"כ. ד) יש מקרים גרועים בהרבה, שהם יושבים בכסא גלגלים ואינם מגיבים כלל לסובב, ואם ידקרוהו במחט הוא ימשוך את ידו, אם יגישו לפניו מאכל יש כאלה שיאכלו ויש שגם זה לא, אדם כזה הוא כעבר ובטל מן העולם, לנו אסור להאכילו בידיים אבל עובד זר שמאכילו על דעת עצמו יש מקום להקל. מאמר זה הודפס שוב גם בקובץ המאור (שנה סה קונטרס א תשרי חשוון תשע"ב עמוד טז).

ג) כמו כן עדיף להניח לו את האוכל שיקח לבד בשיעורין שהתירו חכמים,¹² ואם לא – שיאכל כרגיל.

ד) ואם הוא לא מסוגל לדאוג לעצמו כלל אפשר להאכילו בידים.¹³

ז. שוטה שבריא בגופו אם הוא צם הוא מקיים מצווה ויקבל שכר על כך.¹⁴
ח. אדם הנמצא בשלבים הראשונים של אלצהיימר / דמנציה¹⁵ אינו מוגדר כפטור מן המצוות.

ט. אם הוא שוכח שהיום יום כיפורים ורוצה לאכול, מוטל על הסובבים אותו להזכיר לו שמדובר ביום צום, אבל אינם חייבים לשבת לידו כל היום ולהזכיר לו כל שעה.¹⁶

י. במצב ביניים¹⁷, שבו האדם עדיין איננו במצב של מי שאינו מבחין בדבר, אך הוא כבר ברמה של חוסר יכולת לקבל על עצמו את האחריות לאכילתו

¹¹ כ"כ בספר שבת שבתון (זילברשטיין, בני ברק תשנ"ז, סעיף טז בהערה) שיש לדאוג מערב יוה"כ שימצא את מאכלו בעצמו.

¹² כמובא בשו"ע (סי' תרי"ב, א).

¹³ חלק מהפטרונות האלו נאמרו ע"י הרב נויבירט זצ"ל בתשובה לשאלתו של הרב פרופ' אברהם אברהם והודפסה בספר נשמת אברהם (מהדורה שלישית או"ח סי' תריח סעיף א עמוד תשעז).

¹⁴ כ"כ בספר שבת שבתון (זילברשטיין, בני ברק תשנ"ז, סי' טז בהערה עמוד עח).

¹⁵ עיין הגדרתם לעיל במבוא הרפואי (פרק שלושה עשר)

¹⁶ כ"כ הגר"א וויס בקובץ דרכי הוראה, ענייני ודיני חולה ביוה"כ (ירושלים תשס"ט, סי' ב עמוד ח).

¹⁷ אצל אדם עם דמנציה יש פגיעה הולכת ומחמירה ברמת התודעה שלו – וזו משליכה על עצם חיובו במצוות. החיוב תלוי במצבו התודעתי ובהקשר של אותה מצווה. כאשר הוא מודע לכך שהיום יוה"כ ובאופן כללי מודע להלכות ולמנהגים – הוא חייב בהם. וכאשר הוא איננו מודע לכך ואיננו מסוגל לקיים את החובות מכוח עצמו – הוא איננו מחויב בהם. האלה היא מהו המודל ההלכתי הקרוב ביותר לאדם עם דמנציה חושבני שההגדרה הקרובה ביותר היא הפתי כמובן שאדם עם דמנציה איננו שוטה או פתי, אך נראה שזהו המודל ההלכתי הקרוב ביותר להתייחסות לחולה זה. וכמו שכתב זאת הגר"נ גולדברג במאמרו 'נשואי מפגרים' (תחומין, ז, תשמ"ו, עמ' 239) שהגדיר את מעמדו ההלכתי של הפתי כך: מצווה שהוא מבין – הוא חייב לקיימה כפיקח, ומצווה שהוא איננו מבין או שאינו מודע לה – הוא אנוס לגביה ופטור ממנה.

הרב נפתלי בר-אילן במאמרו 'חלוש הדעת, השוטה והפתי' (תחומין, ח, תשמ"ז, עמ' 103–111) כתב שיש שתי בדיקות להבחנה אם אדם הוא בגדר פתי, האחת, אם הוא עונה על שאלות פשוטות – על הן ועל לאו לאו. והשנייה, אם הוא מכיר את העניין שבו הוא עוסק. לדבריו, אדם חייב במצוות אם הוא מבין שהקב"ה נתן לנו את התורה ושאלנו מקיימים מצוותיו (כהגדרת הגר"נ אויערבאך שו"ת מנחת שלמה ח"א סימן לד) וכן כשהוא מבין שהפעולה הנעשית היא מצווה.

ו/או לאי-אכילתו - אם הוא מבקש להאכילו, יש להאכילו. ואם יש אפשרות
יאכילוהו לשיעורין.

יא. במצב שהמחלה נמצאת בשלב הקשה שהוא מנותק מכל הסובב, בוהה ואינו
יודע כלל שהיום יוה"כ, אינו יכול לומר לנו את הרגשותיו, מותר להאכילו
בידיים¹⁸ אוכל רגיל ללא צורך בחלוקה לשיעורין ורצוי שזה יעשה ע"י
גוי.¹⁹ ואם אי אפשר למצוא גוי אפשר לעשות זאת ע"י ישראל, ואולם ראוי
לשאול ברופאים מה דרגת חומרת מצבו.²⁰

הרבנית מ' טיקוץ'ינסקי במאמרה 'הזדקנות ותופעת הזקנה בהלכה' (תחומין, מא, תשפ"א, עמ' 266–279) כתבה
שתהליך ההזדקנות הוא תהליך ארוך, שלא ניתן להגדיר נקודה מסוימת בו כנקודת אובדן הדעת. לדעתה, גם
אין נכון להגדיר אובדן דעת בצורה אחידה לכל המצוות. היא הסתמכה על דבריו של רז"נ גולדברג והציעה
מודל חיוב במצוות המוגדר על פי רמת ההבנה וההכרה של הזקן – בהתאמה לרף הדעת הנדרש לחיוב ביחס
לכל מצווה ומצווה. החיוב במצוות של זקן הוא משתנה, כאשר כל ירידה בתפקוד גוררת פטור ממצוות מסוימות.
על כן, באדם עם דמנציה, ההגדרה המדויקת תלויה במשתנים שונים, ובראשם מצבו המדויק של החולה
והתודעה והיכולות הנדרשות לקיום כל מצווה ומצווה, ועל כן קשה לכתוב בעניין זה דברים מוחלטים, כפי
שכתב הרמב"ם (עדות ט, י) בנוגע לכשרותו של פתי לעדות וז"ל: "ודבר זה לפי מה שיראה הדיין, שאי אפשר
לכוין הדעת בכתב".

¹⁸ יש להבחין בין אכילת דבר איסור לבין אכילה ביום הכיפורים מכמה טעמים:
(א) מה שנאסר הוא דווקא להאכיל דבר איסור, אך ביום הכיפורים גוף האוכל עצמו הוא דבר היתר, והאכילה
היא זו שאסורה (שו"ת זכרון יוסף שטיינהארט, פירט תקל"ג, או"ח ו דף ו טור ד ד"ה והנראה) ונשמט אברהם (סופר,
ירושלים תשע"ד, סימן תריח, ס"ק א, בשם רי"י נויבירט), שו"ת תשובות והנהגות (שטרנבוך, ירושלים תשס"ב, ח"ד סי' קנ.
וח"ה סי' קצג).
(ב) בעבור החולה, האכילה היא מצווה ואיננה בגדר איסור כלל (שו"ת זכרון יוסף, שם).
(ג) הנחת האוכל לפני החולה איננה בגדר האכלה בידיים (שם). אומנם בחולה דמנציה ישנם מצבים שבהם נדרש להאכילו
בידיים (ממש).
(ד) אדם עם דמנציה הזקוק לאכול – אפשר שהוא נמצא במצב של סכנה והוא איננו מסוגל להביע את עצמו
בצורה ברורה (שו"ת תשובות והנהגות, שם).

¹⁹ כ"כ בספר שבת שבתון (זילברשטיין בני ברק, סי' טז בהערה עמוד עז). וזה מהטעם הפשוט שההגדרה המדויקת של
מצבו הרפואי והמנטלי של אדם עם דמנציה/אלצהיימר היא מורכבת ומשתנה עם הזמן, והגבולות בין המצבים
השונים אינם חד-משמעיים, לכן מומלץ להתייעץ לפני הצום עם אנשי רפואה ורב, על מנת להגדיר את המותר
והאסור.

²⁰ כ"כ תשובות והנהגות (שטרנבוך, ירושלים תשס"ב, ח"ד סי' קנ) שמצד הדין יש מקום להקל. אבל יש לשאול
ברופאים כי כל אחד מצבו שונה. ולעומת זאת ראיתי בספר שבת שבתון (זילברשטיין, בני ברק תשנ"ז, סי' טז)
בהערה שם העלה שדין שוטה דמותר להניח לפניו מערב יוה"כ אוכל ואכל מעצמו [והוא מצדד שאולי
גם בעצם יוה"כ] ואם הוא חלוש יתכן שמותר להאכילו אפי' בידיים חצי שיעור, ובפרט דמסתבר שבמקרים
רבים כשמשנים לזקן סנילי את סדרי המזון שלו עלול מצבו להחמיר. וראיתי בספר עיטורי מרדכי (מאיר, בני
ברק תשע"ח, ימים נוראים פרק כז סעיף יב) הוראות מהגרמ"ש קליין שטוען שחולה אלצהיימר הרי הוא בגדר "שוטה"
ואינו חייב במצוות, ולכן יכול לאכול כרגיל ולא יאכל פחות מכשיעור, אבל אסור להאכיל אותו או לתת אוכל
לפניו ממש, משום איסור ספייה אלא יניח את האוכל על השלחן או במקרה והחולה יקח לבדו.

יב. כאמור לעיל אדם שחולה באלצהיימר או בדמנציה די לו בתזכורת מהמטפל שהיום יום "כ שיש איסור נעילת הסנדל או רחיצה, אך כאשר השמירה על "שאר עינויים" מכבידה עליו או מבלבלת אותו, ובוודאי כאשר אין הוא מודע לאיסור, יש להניח לו לנהוג כפי שהוא יכול ורוצה.²¹

יג. אדם עם דמנציה הזקוק באופן קבוע לתרופות להרגעה ייקח את התרופות גם ביום הכיפורים, גם אם נראה שאין בהם צורך רפואי ישיר.²²

יד. חולה בדמנציה הזקוק למים לבליעת התרופה, ישתה פחות מכשיעור, או ישתמש במים מרים שאינם ראויים לשתייה או יערבב את התרופה במים.²³ אולם חולה זה שלא יכול לשתות מים בצורה כזו, ויש צורך ממשי בתרופה, יבלע אותה עם מים כדרכו.²⁴

טו. אם על פי ההוראות הרפואיות צריך לקחת את התרופה יחד עם אוכל והחולה נמצא במצב שהוא מחויב בצום – יאכל פחות מכשיעור, או יצרף כמה אכילות של פחות מכשיעור. אם לא ניתן לאכול בדרך זו, ההכרעה אם מותר לחולה לאכול ולקחת תרופה תלויה במידת הצורך של החולה בתרופה ויש להתייעץ עם רופא ועם רב.²⁵

²¹ מעמדם של שאר העינויים קל מאיסור אכילה ושתייה, וחולה שאין בו סכנה פטור מהם. כן פסק הרמב"ם (שביתת עשור, ג, הלכות ב-ט), וכך נפסק להלכה בשו"ע (או"ח תריד, א) לעניין איסור סיכה, ובסעיף ג לעניין נעילת הסנדל, ובסי' תריג, ט. ברמ"א לעניין רחיצה. לכן אדם עם דמנציה שיש לו קושי בעינויים אלה, ואפילו קושי קל, פטור מעינויים אלו.

²² השקט וההתנהגות הלא-נאותה הם חלק מתסמיני הדמנציה, והטיפול בכך והשמירה על איזון המטופל הם חלק מהטיפול בו – וללא טיפול בהם מצבו יידרדר. לכן יש צורך לקחת את התרופה ביום הכיפורים ככל תרופה אחרת. גם אם השגחה צמודה על החולה יכולה להרגיע אותו ללא תרופות, בני המשפחה אינם מחויבים לטרוח טרחה מרובה לשם כך.

²³ יעויין בספר שבת שבתון (זילברשטיין, בני ברק תשנ"ז, סעיפים פד-פז, עמ' קצח-רח) שדן בזה באריכות וכתב ששיעור המרירות הוא כזה שבני אדם נמנעים מלשתות את המשקה מחמת המרירות. מומלץ להכין לשם כך לפני יום הכיפורים תה קמומיל וכדו', מרוכז וללא סוכר. עוד כתב הרב זילברשטיין שם שדרך מומלצת יותר מבחינה הלכתית היא לרסק את הכדור לתוך המים, ואז המים עצמם נחשבים לתרופה, אך יש לברר בכל תרופה אם אין בכך פגיעה ביעילותה.

²⁴ כן העלה בשו"ת הלכות קטנות (חאגיז, קראקא תרנ"ז, חלק ב, סימנים רפב-רפד עמוד לח טור ד) כתב שבשתיית מים אין איסור כרת כיוון שהם אינם מזינים, ולשיטתו מותר לשתות מים הראויים לשתייה לצורך בליעת תרופה. אומנם רבים מהאחרונים חלקו עליו, אך בשו"ת יביע אומר (יוסף, ירושלים תשט"ז, ח"ב או"ח סימן לא) לאחר שדחה את דבריו כתב (שם, סוף אות ח) שניתן לצרף דעה זו כסניף להקל. בדרך כלל, ניתן לקחת את התרופה באחת הדרכים שנזכרו בהערה הקודמת, אך באדם עם דמנציה אפשר שיהיה קושי לתת לו את התרופה בדרך לא רגילה. לכן אפשר במקום הצורך לבלוע תרופה עם מים כרגיל.

²⁵ תרופה מותרת לחולה שאין בו סכנה, אך אכילת מאכל כשיעור מותרת רק לחולה שיש בו סכנה. לכן ההיתר לאכול לפני אכילת התרופה דורש הכרעה מהו מצבו הרפואי וההלכתי של החולה.

טז. זקן חולה שאינו צלול בדעתו והרופא אסר עליו לצום, ומאידך, הזקן לא מסכים בשום אופן לאכול ביום"כ רק אם בנו יאכל עימו כבכל יום, מותר לבנו לאכול עימו אולם יערבב דבר מר במזון שאוכל או שותה, ולחילופין יאכל וישתה "פחות פחות מכשיעור".²⁶

יז. כמו כן מצוה וחובה על אדם להתבטל מתפילה בציבור ביום"כ בכדי להאכיל את אביו החולה באלצהיימר/דמנציה שהשתבשה דעתו מחמת זיקנה.²⁷

²⁶ כן העלה בספר חשוּקֵי חַמֵּד (זילברשטיין, ירושלים תשע"ו, קדושין לב.) והביא את שו"ת עץ חיים (אמשטרדם תק"א, כרך א דף א לג בתשובתו של הרב יצחק בן סרוק) בדין חולה מסוכן שנצטווה מפי הרופאים שישתה לרפואתו בכל יום חלב אתון וסירב לשמוע לדבריהם, באמרו, שדבר איסור לא יבוא אל פיו, הבן כראותו קושי עורפו בא בערמה ואמר לאביו שהניח לפניו חלב עז שגם הוא טוב כחלב אתון, והיה כאשר הקריבו לפני החולה הוא חשש שמא הבן מרמה אותו וסירב לשתות, וקרא לבנו ואמר לו רצוני הוא שתשתה אתה קודם ואחר כך אשתה אני, ובלי זה לא אשתה חלב טמא בשום פנים, השיב לו בנו כן אעשה כדברך, אמנם היום אין ביכולתי לעשות רצונך מפני שאני בצום ומתענה כדי שתתפא ממחלתך, ותיכף ומיד הלך הבן לבית המדרש ושאל את החכמים האם מותר לו לשתות את החלב אתון בכדי שאביו ישתה גם כן? ראש בית המדרש הר"י סרוק הסיק שאין נדון זה דומה לכל פיקוח נפש שבתורה משום שמוטל על החולה חיוב לשתות, ואם הוא רוצה לאבד עצמו שלא לדעת מה יכול הבן לעשות, ולכן פסק שאין להתיר בשום צד לבן שישתה חלב טמא, ע"כ. אכן נראה שכל זה מדובר שהאב נוהג שלא כשורה וטועה בהלכה ומעקם שכלו מדעת תורה הישרה, ובאופן זה אין להתחשב עם שיגיונותיו ולעבור עבירות למענו, כי העבירה היא לא למנוע פיקוח נפש אלא לעזור למי ששכלו עקום, ולכן הרב סרוק אסר על הבן לשתות, משא"כ בנידו"ד שהאב חולה מסוכן לו לצום ובנוסף הוא לא צלול בדעתו דינו כשוטה שאין לו דעת וסירובו שלא לאכול אלא בשיתוף עם בנו הבריא הוא חלק ממערכת השטיון בו היא שרוי ולכן הוא בגדר של פיקו"נ והאכילה עמו נחשב כעבירה למנוע פיקוח נפש, ומותר הבן לאכול עם אביו.

²⁷ כן העלה בספר שבת שבתון (זילברשטיין, בני ברק תשנ"ז, סי' קיג ובהערה שם)

יח. אדם שקיבל התקף בולמוס²⁸ בעיצומו של יוה"כ זה נחשב מצב מסוכן ומותר להאכיל אותו גם מאכלים אסורים עד שיאורו עיניו.²⁹

יט. אדם שחולה באנורקסיה "יאכל" כרגיל בלי שיעורין.³⁰

כ. אדם שבצום יום כיפור אשתקד הקיא כל היום, או שקרה לו אירוע שבגיניו נאלץ לשתות, וכעת לקראת יוה"כ הנוכחי יש לו חרדה עצומה מלצום והרופאים אומרים שאין הוא חולה וזה חשש פסיכולוגי, מומלץ שיחזק את גופו בוויטמינים³¹ ותרופות הנותנות הרגשה טובה המפיגות את הפחד. ואם הוא בהתקף חרדה חזק מאוד שלא עוזר לו שום דבר מותר לו לשתות פחות מכשיעור תה מר או מים מרים.³²

²⁸ כיום ישנה הפרעת אכילה קשה הנקראת בולִימִיָה בשמה הלועזי הוא (Bulimia nervosa = בולִימִיָה נֶרְבּוֹזָה) שם הפרעה זו נלקח בהשאלה מההמחלה שהיתה בעבר שנקראה בולמוס וכפי שהוכחתי לעיל (חלק ההלכתי פרק ג ענף ו) אני לא רואה שיש קשר לבין מה שקורים היום בולִימִיָה לבין מה שהיה בזמן חז"ל, יצוין שבזמן חז"ל התקף כזה הוא התקף היפוגליקמי חריף שגרם לסיכון חיים בזמן המייד, והפתרון לזה היה צריכת מזונות מתוקים באופן מוגבר כפי שמובא כמה מעשים כאלו בגמ' (יומא פג:) וכיום לקחו את המונח בולמוס והפכו אותו לבולִימִיָה שהיא הפרעת אכילה הנובעת מרצון מוגבר לאכילה/זליה, הפרעה זו מאופיינת בהתקפים בלתי נשלטים של בליעת מזון רב בתוך פרק זמן קצר, התקף זה מגיע לקיצו רק כשהחולה מרגיש בכאבים עזים ובנפחיות קשה באזור הבטן. בולמוסי האכילה מעוותים את תחושות הרעב והשובע ואינם קשורים לצורך פיזיולוגי במזון, בדרך כלל הפרעות אלו שייכות למשפחת ההפרעות הדיכאוניות כמו אנורקסיה ודומיה. הטיפול התרופתי להפרעה זו הן תרופות נוגדות דיכאון ממשפחת SSRI, אשר גורמות לעלייה ברמת הסרוטונין במוח. על פי ה־DSM-5 הפרעה זו נכללת בסיווג של הפרעות נפשיות בתחום האכילה, וברוב המוחץ לאחר התקפי זליה כאלו ישנה הקאה יזומה, ומשכך, אין לזה שום קשר בין מה שהיה נקרא בולמוס בזמן חז"ל לבין התקף בולִימִיָה של היום.

²⁹ כן נפסק ברמב"ם (מאכלות אסורות יד, יז) ובשו"ע (סי' תריח ט) וז"ל: "מי שאחזו בולמוס, והוא חולי שבא מחמת רעבון וסימניו כהות ואינו יכול לראות, מאכילין אותו עד שיאורו עיניו, ואם אין שם מאכל היתר מאכילין אותו איסור, ואם יש כאן שני מיני איסורין אחד איסור חמור מחבירו מאכילין אותו הקל תחילה." עכ"ל.

³⁰ כן העלה בספר עיטורי מרדכי (מאיר, בני ברק תשע"ח, ימים נוראים, פרק כו סעיף יג) בהוראות מאת הגרמ"ש קליין. גם בספר פסקי תשובות (רבינוביץ, ירושלים תשפ"א, סי' תריח סוף אות ד) כתב שאדם החולה באנורקסיה פטור מהצום וכמובן עפ"י החלטת מו"צ ורופא. ויעוין עוד במאמרו של הרב ד"ר תומר מבורך (תחומין כרך לח עמוד 75-84) בעניין אכילה ביוה"כ לסובלות מהפרעות אכילה שהסיק שיש במחלה זו גם סכנת נפשות ו/או פטור של שוטה לדבר אחד. עיי"ש.

³¹ כגון 'קלי צום' שהם כמוסות טבעיות של תערובת צמחים אשר עיקר פעולתם היא עיכוב שחרור האוכל והנוזלים מהגוף לטווח זמן ארוך, ובמוצאי הצום כאשר נכנסים לגוף מאכלים חדשים מופרשים המאכלים של ערב הצום. 'קלי צום' מגיע בדמות טבליות (מארז ירוק – רגיל, כחול – למניקות, ורוד – למעברות, או סירופ בגודל קטן או משפחתי) המוצר טבעי לחלוטין, ובשל היותו 'תוסף תזונה' הוא אינו צריך מרשם רופא. כיום (תשפ"ה) מוצר זה מאושר בכשרות של בד"ץ העדה החרדית ירושלים.

³² והנה ראיתי בספר שבת שבתון (זילברשטיין, בני ברק תשנ"ז סי' כו) מעשה באשה שביוה"כ אשתקד היא הקיאה כל היום עד שלבסוף נאלצה לשתות, וכעת לפני יוה"כ היא בחרדה עצומה מפני הצום ונפשה בשאלתה מה עליה לעשות? והרב הציע לה לחזק עצמה בתרופות וכדו'. ובהערה כו הוא כתב שאם זה לא יעזור אז תשתה

משקה שהוא מר, ואם זקוקה גם למאכל שתאכל שלא כדרך אכילה כגון תפוז"א לא מבושל בפחות מכשיעור. ונימוקיו מדברי הצפנת פענח (רוזין, ירושלים תשכ"ה, סי' לט) שלאדם עצמו אם יש לו פחד דמיוני הוא יכול לחלל שבת על עצמו אבל אחרים לא יחללו עליו שבת, זאת אומרת הפחד הוא מצב שהוא אנוס, ולכן למפחד יהיה מותר לחלל שבת אבל אחרים לא יחללו עליו שבת. לכן בנידו"ד יהיה מותר לו לשותות / לאכול פחות מכשיעור.

והנה הב"י (כאן) הביא את ספר כלבו (הלכות יוה"כ פרק שני) שהביא את הירושלמי (יומא פ"ו ה"ד) ששם רואים איך חז"ל התייחסו לפחד או חשש דמיוני ומצאו לזה פיתרון יצירתי וז"ל: "רבי חנינא הוה יתיב קמיה דרבי חגאי ביום הכיפורים, אמר ליה צחינא טובא, אמר ליה זיל שתי, בתר שעתא אשגחיניה אמר ליה מהו צחותה עבריה, אמר ליה מכיון דשרית לי אזלא לה, שמעינן מיניה שאין יצה"ר תאב אלא בדבר האסור לו, הילכך שפיר למעבד הכי." אשר על כן אם יהיה לאדם זה היתר לשותות פחות מכשיעור יתכן שהלחץ והחרדה ירפו ממנו והוא יוכל לצום כאחד האדם.

ויש לשאול אם העצה הזו כ"כ טובה מדוע השו"ע לא כתבה בעצמו בשולחנו הטהור הרי הוא הביא את הכלבו הזה בספרו הב"י? כבר הגאון חיד"א בספרו חיים שאל (ירושלים תשמ"ו, סי' מח עמוד קפז) שואל את זה לגבי עניין אחר לחלוטין מדוע דבר מסויים שכתב אותו מרן בב"י לא העלה על שולחנו הטהור ולא ציין זאת בשו"ע? ותי' הגאון חיד"א ואמר כלל בדברי הב"י אני מצטט: " צא תאמר לו דאשכחן כמה זמני דינים שהביאם בב"י והם אמיתיים והשמיטם בשו"ע כנודע לכל מאן דסמיך אתכא, ורגילי רבוואתא בתראי למימר בכגון זו דהיה בעיניו דין פשוט או דלא שכיח". ומשכך, ברור לנו מדוע השו"ע השמיט זאת, כי רובי דרובי דאינשי אין להם את הדמיון או החרדה הזו לכן הוא לא ציין זאת כאן בשולחנו הטהור.